

РОЛЬ ГОМОГЕННОГО КОМУНІКАТИВНОГО ПРОСТОРУ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

THE ROLE OF A HOMOGENEOUS COMMUNICATIVE SPACE IN THE PROCESS OF ETHNOCULTURAL IDENTITY FORMATION

Безнар Г. П.,

кандидат філософських наук,
доцент кафедри української
філософії та культури Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка,
філософський факультет (Україна, Київ)
e-mail: beznar.anna@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-4516-352X>

Bezbnar G. P.,

candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor of the Department of
Ukrainian Philosophy and Culture, Taras
Shevchenko
National University of Kyiv, Faculty of
Philosophy (Ukraine, Kyiv)
e-mail: beznar.anna@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-4516-352X>

Нові виклики сучасності, надважкі соціально-політичні обставини сьогодення актуалізують потребу в процесі етнокультурної ідентичності, самовизначення особистості в групі, єдність з якою можна пережити безпосередньо. Стаття присвячена висвітленню засадничого значення мови в житті окремої людини та в процесі її групового самовизначення, формування етнокультурної ідентичності. Мова, комунікативний простір постає одним із найголовніших факторів у процесі самовизначення людини як такої.

Запропоноване дослідження вибудоване на концептуальному тлі антропології М. Шелера та А. Гелена, тобто виходить з того, що людина – це специфічна істота, не має наперед визначеного становища у світі, а тому вибудовує гармонійні відносини з ним у процесі взаємодії з середовищем свого існування, постійно самореферентуючи та

вибудовуючи себе.

Відзначено, що зростання рівня внутрішньої та зовнішньої міграції не завжди супроводжується асиміляцією і є однією з причин різкого зростання рівня нетерпимості та ксенофобії в усьому світі. Стверджується, що соціалізація та пристосування до нових життєвих умов супроводжується численними труднощами, оскільки поряд з окресленими вище факторами негативну роль у формуванні підвалин національної ідентичності відіграє глобалізація, яка на соціокультурному рівні проявляється у вигляді глокалізації.

Окрему увагу приділено німецького дослідника В. фон Гумбольдта, який став першим європейським мислителем, що зумів показати ту нерозривну єдність, що існує між мовою та культурою певного народу.

Ззначається, що для новітніх спільнот надзвичайно важливим є процес взаємного піклування та лояльності, продемонструвати які можливо саме в процесі комунікації, ефективність якої забезпечує мова. У статті зацентровано увагу на тому, що гомогенний комунікативний простір, єдність мови є важливим чинником формування групової єдності.

Ключові слова: ідентичність, мова, групова єдність, самовизначення, комунікативний простір.

The new challenges of modernity and the extremely difficult socio-political circumstances of today actualize the need for the process of ethnocultural identity, self-determination of an individual in a group, and unity with which one can experience directly. The article is devoted to highlighting the fundamental importance of language in the life of an individual and in the process of group self-determination, and formation of ethnocultural identity. Language and communicative space are one of the most important factors in the process of self-determination a person as such.

The proposed study is built on the conceptual background of the anthropology of M. Scheler and A. Gehlen, i.e. it assumes that a person is a specific being, does not have a predetermined position in the world, and therefore builds harmonious relations with it in the process of interaction with the environment of his existence. constantly self-representing and building itself.

It was noted that the increase in the level of internal and external migration is not always accompanied by assimilation and is one of the reasons for the sharp increase in the level of intolerance and xenophobia throughout the world. It is argued that socialization and adaptation to new living conditions are accompanied by numerous difficulties, since globalization, which

manifests itself at the sociocultural level in the form of glocalization, plays a negative role in the formation of the foundations of national identity along with the factors outlined above.

Particular attention is paid to the German researcher W. von Humboldt, who became the first European thinker who managed to show the inseparable unity that exists between the language and culture of certain people.

It is noted that the process of mutual care and loyalty is extremely important for modern communities, which can be demonstrated precisely in the process of communication, the effectiveness of which is provided by the language. The article focuses attention on the fact that in a homogeneous communicative space, the unity of language is an important factor in the formation of group unity.

Keywords: *identity, language, group unity, self-determination, communicative space.*

Постановка проблеми.

Спираючись на концептуальні основи антропології М. Шелера та А. Гелена, можна стверджувати, що людина – це специфічна істота, яка не має наперед визначеного становища у світі, а тому вибудовує гармонійні відносини з ним у процесі взаємодії з середовищем свого існування, постійно саморепрезентуючи та вибудовуючи себе [11; 12]. Тотальна невизначеність і швидкоплинність процесів та явищ сьогодення актуалізує потребу етнокультурної ідентичності, самовизначення в групі, єдності з якою можна пережити безпосередньо.

Проблема формування групової ідентичності стала предметом дослідження таких авторитетних дослідників як З. Бауман, М. Гібернау, Б. Кравченко, Б. Як та ін [1; 3; 6; 16]. Вони зосередили свою увагу переважно на проблемах формування групового самовизначення, водночас наголосивши на засадничому значенні атомарних чинників у процесі її формування.

Так, приміром, Б. Як, розглядаючи підвалини національної єдності, вказував на те, що в її основі лежить почуття лояльності, що виникає на основі спільної долі та культурного спадку, незмінним елементом якого є мова [16, с. 68]. Подібні думки висловлює й М. Гібернау, акцентуючи увагу на тому, що сила мови у творенні спільнот «походить від її здатності створювати єдині поля обміну та комунікації, які сприяють зміцненню національної ідентичності. Про двох людей, які не розуміють одне одного, – зауважує дослідниця, – годі й казати, що вони мають спільну національну ідентичність» [3, с. 24].

Мета. Розкрити роль гомогенного комунікативного простору в процесі формування етнокультурного самовизначення у синхронній та діахронній перспективі.

Виклад основного матеріалу. Докорін-

ні соціокультурні трансформації, які відбуваються під впливом глобалізації, повернули на авансцену суспільної уваги проблеми пов'язані з самовизначенням індивіда у соціумі. Зростання наукового інтересу до цієї проблеми цілком закономірне, зважаючи на зростання рівня внутрішньої та зовнішньої міграції, котра, як цілком справедливо зауважує сучасний американський соціолог Дж. Гайдт, не завжди супроводжується асиміляцією, що стає однією з причин різкого зростання рівня нетерпимості та ксенофобії в усьому світі [13].

Спільноти, які після Другої світової війни, розкладали націоналізм як загрозу для миру та демократії, з 2014 року проявляють все більше інтересу до культурних підвалин своєї групової ідентичності, нерідко через протиставлення себе «іншим». Цікаво, що чітке розмежування між «своїми», тобто творцями певного культурного простору, та «чужими», зазвичай мігрантами, які руйнують світоглядну та ціннісну єдність групи, останніми роками набуває універсального характеру. Так, приміром, внутрішня міграція, зазвичай виявляється у різкому зростанні чисельності міського населення за рахунок сільської молоді. Прибуваючи у міста, де населення відзначається високим рівнем замкненості та байдужості щодо інших людей через засадничу для виживання необхідність збереження ментальних ресурсів та постійну конкуренцію, сільська молодь, як мінімум в Україні, нерідко опиняється на маргінесі соціального життя через неспроможність конкурувати на ринку праці [10, с. 61].

Не кращою видається ситуація й зовнішніми мігрантами, й передусім біженцями з різних країн Азії та Африки. Тікаючи від міжнаціональних та територіальних конфліктів, вони зазвичай прагнуть осісти в економічно розвинених європейських (і не тільки) країнах, навіть попри те, що культура, цінності та мова цієї країни нерідко видаються їм не просто чужими, а зовсім неприйнятними. У даному контексті доречно згадати численні теракти останніх років у Франції (7 січня 2015 року, 13 листопада 2015 року та ін.).

Окрім проблеми існують й з мігрантами з розвинутих європейських країн. Попри те, що вони, як цілком справедливо доводить Н. Кривда, значно легше адаптуються в нових соціокультурних умовах, їх соціалізація та пристосування до нових життєвих умов супроводжується численними труднощами [7, с. 58].

Поміж тим, подібні проблеми, як свідчить робота І. Огієнка «Книга нашого буття на чужині (Бережімо все своє рідне!)» спіткали багатьох українських мігрантів у ХХ ст. «Кругом нас – писав учений – чужі люди, – з іншою культурою, з іншою мовою, з іншими звичаями, з іншою, чужою нам Вірою. А сучасна людина – твір ідейно наскрізь національний.

Як же їй застосуватися до нових обставин? Чи безборонно потопати в чужому морі, чи рятувати свою окремішність, – свою національність, свою Віру, цебто свою істоту? Навіть дерево, пересажене на іншу землю, часто не приймається, і треба належно плекати його, щоб воно не всохло. Так і людину треба належно берегти, щоб вона не втратила своїх кращих якостей» [5, с. 7]. Як бачимо, І. Огієнко, перебуваючи довгий час в еміграції, вважав, що основною проблемою мігрантів є загроза винародовлення, котре, до речі, не завжди супроводжувалося інкорпорацією в нове культурне середовище.

Утім не варто думати, що проблема самовизначення особистості – це наслідок тільки міграції, навпаки, міграція, як свідчить досвід України, Іспанії, Сполученого Королівства та багатьох інших держав, – це лише одна з тих проблем, які зумовили новий спалах наукових розвідок присвячених різноманітним проблемам формування індивідуальної та групової ідентичності. Не меншою мірою такої інтерес зумовлений регіоналізацією. Сьогодні вона вважається закономірним наслідком глобалізації, яка на соціокультурному рівні проявляється у вигляді глокалізації.

Саме З. Бауман вживає термін «глокалізація» для поєднання протилежних явищ глобалізації та локалізації. «Інтеграція й роздробленість, глобалізація й територіалізація – це взаємодоповнювальні процеси. Точніше це дві сторони одного процесу: процесу перерозподілу суверенітету, влади й свободи дій у світовому масштабі, каталізатором (але жодною мірою не причиною) якого став радикальний стрибок в розвитку технологій, пов'язаних зі швидкістю» [1, с. 57]. Саме вона стає причиною руйнування підвалин національної ідентичності, а з нею й впорядкованого, передбачуваного, а як наслідок і надійного світу модерної людини, котра силою своїх зусиль здатна виконати наперед визначене завдання. У сучасному світі люди не мають чітких орієнтирів – їхнє життя перетворюється у нескінченну бігову доріжку, фінішна лінія якої невпинно змінюється. Тому глобалізація, за З. Бауманом, є джерелом фрагментарності та роздробленості єдиного світу [1, с. 6].

Звісно, новітні спільноти інколи менш стійкі, що цілком і повністю засвідчують сучасні молодіжні субкультури, різного роду професійні, творчі, конфесійні тощо об'єднання. Поміж тим, як доводить американський політолог Б. Як, вони ґрунтуються на тій же моральній основі, що й модерні форми ідентичності, тобто постають у процесі «взаємного піклування та лояльності» [Як, 2017, с. 244]. Останню, як доводив свого часу К. Дойч, люди виявляють перед усім щодо тих, з ким можуть солідаризуватися у процесі комунікації, ефективність якої забезпечує мова [4, с. 3240-3241].

Загалом поділяючи цю думку, зацентруємо

увагу на тому, що єдність мови є важливим, проте не обов'язковим чинником формування групової єдності. Адже, у світі було і залишається чимало спільнот, члени яких розмовляють однією мовою, проте самовизначаються як дві різні спільноти. Показовим прикладом у даному контексті може бути Ірландія, значна частина населення якої у ХІХ ст., розмовляла англійською, проте усвідомлювала свою культурну окремішність. Подібною у той час була ситуація і в Україні – багато місцевих жителів, особливо міських, не розмовляла українською мовою, проте самовизначалася як українці. Не менш яскравою ілюстрацією можуть стати субкультури та етнографічні групи, які зазвичай існують у межах більших соціальних спільнот та деякого визначеного та гомогенного комунікативного простору.

Наведені нами та багато інших прикладів, чітко демонструють раціональність висновків Е. Ренана про те, що мова запрошує людей до єднання, проте не примушує до нього [9, с. 259]. Цим зауваженням французький вчений заклав підвалини для переосмислення та уточнення концептуалізованого у філософії Ж.-Ж. Руссо національного принципу. Нагадаємо, що «Роздумах про впорядкування Польщі», мислитель стверджував, що люди об'єднуються у спільноти, коли поділяють цінності, які визначають своєрідність їхньої культури [8, с. 484]. З огляду на таке переосмислення, Ж.-Ж. Руссо радив полякам обмежити кордони їхнього краю, так щоби вони охоплювали тільки поляків, тим самим актуалізуючи дослідження тих чинників, які забезпечують етнокультурну своєрідність групи.

Багато започаткованих Ж.-Ж. Руссо ідей отримали свій подальший розвиток та концептуальне оформлення у німецькомовній інтелектуальній традиції. Так, приміром, під ідейним впливом робіт відомого французького просвітника, Й. Гердер захопився дослідженням культурної самобутності народів. На думку мислителя, вона найповніше відображена в народній поезії, писаній народною мовою, котра, на думку Й. Гердера, є своєрідним резервуаром, «у якому формуються, зберігаються і передаються ідеї та уявлення народу» [2, с. 297].

Подібні думки поділяв і В. фон Гумбольдт. Він вважав, що мова народу виражає його дух (нім. Geist), а дух народу виражений у мові, і важко уявити собі щось більш тотожне. Мова, стверджує німецький дослідник, є «наче зовнішнім виявом духу народів, їхня мова є їхнім духом, а їхній дух є їхньою мовою, одне й друге ніколи не можна собі помислити достатньо ідентичними. Як вони в істині сходяться в одному й тому ж незбагненному для нашого розуміння першоджерелі, залишається для нас прихованим, не надається до пояснення» [15, с. 42].

Цікаво, що використане В. фон Гумбольд-

дтом німецьке слово Geist, в одних випадках перекладається як дух чи душа, натомість в інших може означати «розум», «думку» і навіть «образ». А тому, коли вчений говорить, що «мова народу виражає його дух (нім. Geist)», він свідомо вказує на те, що мова відображає ментальний розвиток народу, тобто його світогляд. «Кожна мова у кожному її стані формує цілісність певного світогляду, що містить вираження для будь-яких уявлень, що їх нації формують для себе про світ і для всіх відчуттів, що їх світ у ній викликає» [14, с. 433]. Це ж, своєю чергою, дає підстави стверджувати, що саме мова забезпечує зв'язок людини з суспільством, тим самим формуючи підвалини для формування її культурної ідентичності.

Слід зауважити, що дослідницьку увагу В. фон Гумбольдта привертає не тільки «внутрішня форма мови», тобто вираження світоглядної унікальності та самобутності народу, а й взаємозв'язок мови з мисленням. Мислитель переконаний, що мова – це «органон, який утворює думку ... діяльність мислення і мова постають у нерозривній єдності» [15, с. 58]. Це, на думку вченого зумовлено тим, що мова слугує не тільки для спілкування людей чи творення нового знання, тим самим набуваючи важливого соціального значення, а виступає неодмінною умовою мислення людей навіть у випадках, коли вони перебувають у повній ізоляції. Мова, наголошує В. фон Гумбольдт, «завжди розвивається тільки в суспільстві, і людина розуміє себе остільки, оскільки досвідом встановлено, що її слова зрозумілі також і іншим», а «мовлення є необхідною умовою мислення одинака в ізольованій самотності» [15, с. 55].

Зауваження В. фон Гумбольдта щодо засадничого значення мови в житті окремої людини та процесі її групового самовизначення не викликають особливих сумнівів і зауважень й цілком і повністю підтверджуються численними історичними прикладами «Мауглі» – дітей, які через певні обставини, з раннього віку виховувалися тваринами і не мали контактів з людьми. У таких дітей не розвинені людські ознаки, а рівень їхньої соціалізації зазвичай залежить від тривалості перебування у тваринному середовищі. Це, своєю чергою, дає підстави визнати раціональними висновки В. фон Гумбольдта щодо засадничої ролі мови у процесі самовизначення людини як такої. Утім, не менше значення, як стверджує мислитель, вона відіграє і у процесі формування групової духовної (ментальної) єдності. Це зумовлено тим, що розумова діяльність людини, яка формується у певному соціокультурному середовищі, створює унікальні мовні форми, які визначають духовну своєрідність представників цієї культурної та мовної спільноти. Зауважимо, що за В. фон Гумбольдом, духовна своєрідність спільноти і будова мови народу настільки глибоко проникають одна в одну,

що, якщо існує одна, інша можна бути виведена з неї, «мова це у своєрідний спосіб постала в тілах духовне національне життя» [14, с. 6].

Зроблені зауваження, на наш погляд, можуть сприяти розумінню гумбольдтівського вчення про «внутрішню форми мови». В його основі лежить положення про творчу діяльність людського мислення, що втілюється в мові і, водночас, перебуває під впливом мови. Показовими в даному контексті є зауваження В. фон Гумбольдта про те, що мова, за своєю сутністю «є щось постійне і разом з тим в кожен даний момент минуше ... Мова – це не продукт діяльності (Ergon), а діяльність (Energeia) ...» [15, с. 46]. З огляду на це, продовжує свою думку вчений, мову не варто розглядати як щось раз і назавжди дане, вона постає у постійно «повторювальній діяльності» і кожного разу реалізується певним чином – у певній формі. Остання, забезпечує систематичність і своєрідність діяльності мови: «насправді вона [форма – уточ. наше] постає індивідуальним способом, за допомогою якого народ висловлює у мові думки і почуття» [15, с. 46]. Завдяки цьому, мова постає як стає і змінне у діяльності духу, вона постає тим, що піднімає членороздільний звук до виразу мислення, що взяте в усій сукупності своїх зв'язків і систематичності [15, с. 76].

Зауважимо, що систематичність, яка спостерігається у мовній діяльності, забезпечується нерозривним зв'язком мови з народом, його національним характером, його способом мислення. Це ж, своєю чергою, наводить на думку, що мова є важливим консолідуючим чинником, що має примусовий характер. Людина, як справедливо зауважив ще Аристотель, істота політична, вона не може існувати поза соціумом, а відтак і поза межами деякого комунікативного простору, який визначає спосіб її бачення світу.

Як бачимо, у лінгвофілософії В. фон Гумбольдта, внутрішня форма кожної мови є неповторним та індивідуальним утворенням і може розглядатися як «духовна налаштованість тих, хто розмовляє однією й тією ж мовою, «індивідуальний порив» (Drang), за допомогою якого той чи інший народ втілює у мові свої думки і почуття» [14, с. 56]. Більш того, мова мислиться В. фон Гумбольдтом як орган, за допомогою якого осмислюються навколишня дійсність у відповідності з її внутрішньою формою, породженою національними (народними) характеристиками. Інакше кажучи, мислитель вважає, що у той же момент, коли людина створює мову, вона «віддає себе у її владу; кожна мова описує коло народу, якому вона належить, коло, за межі якого можна вийти тільки в тому випадку, якщо вступаєш в інше коло» [15, с. 79]. Це, своєю чергою, дає підстави стверджувати, що опановуючи мову якогось народу, людина водночас опановує його світогляд, тим самим розширює коло сво-

го самовизначення. Відповідно, залучаючись до нового комунікативного середовища людини водночас залучається у новий світоглядний простір, і тим самим деетнізується (винародовлюється).

Слід зазначити, що В. фон Гумбольдт став першим європейським мислителем, який зумів показати ту нерозривну єдність, що існує між мовою та культурою певного народу. Для нього мова належить до числа тих явищ, що відображають характер етносу, його психічний склад, мистецтво, науку, філософію, тобто весь той комплекс цінностей, які у подальшому будуть розглядатися як неодмінні характеристики «народного духу» або ментальної своєрідності спільноти.

Висновки.

З огляду на запити часу, особливу роль у побудові стратегій громадянської консолідації, соціалізації та адаптації, відіграє наукова спадщина В. фон Гумбольдта. Роздуми німецького дослідника закладають підвалини для розуміння особливостей індивідуальної ідентичності, водночас розкриваючи роль мови у процесі формування культурної ідентичності спільноти.

Гомогенний комунікативний простір, мову, не варто розглядати як щось раз і назавжди дане, стале та незмінне. Вона постає у постійно повторювальній, динамічній діяльності і кожного разу реалізується певним чином та у певній формі. Форма реалізації комунікативного простору систематичність і своєрідність діяльності мови. Інакше кажучи, за В. фон Гумбольдтом, мова закладає підвалини для постання цілісної та унікальної системи, всі елементи якої перебувають у нерозривній єдності одна з одною.

Більш того, мислитель першим зацентрував увагу на тому, що мова – це соціальне явище, яке нерозривно пов'язане з мисленням людини, яке засобами самосвідомості залучає мову у контекст самовизначення. Саме завдяки цьому мова стає невіддільним елементом етнокультурної своєрідності групи, єдність якої визначаються спільністю спільного минулого та особливостями культури, у людей, що розмовляють однією і тією ж мовою.

Підсумовуючи все вище викладене, необхідно зазначити, що ідентичність, переживання людиною єдності з групою, наразі є однією з наріжних проблем інтелектуального дискурсу. Її вирішення має не тільки теоретичне, а й практичне значення – усвідомлення чинників та механізмів формування групової ідентичності, може сприяти не тільки розробці новітніх стратегій групової консолідації, а й забезпечити людину світоглядними орієнтирами, здатними впорядковувати життя та визначати життєві пріоритети людей.

Список використаних джерел

1. Бауман З. (2008) Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства [Пер. з англ. І. Андрущенко; за наук. ред. М. Винницького]. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
2. Гердер И. (1977). Идея к философии истории человечества. М.: Наука.
3. Гібернау М. (2012). Ідентичність націй. К.: Темпора.
4. Дойч К. (2000). Народи, нація та комунікація. *Націоналізм: антологія* [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; літ.ред. Л. Білик. 2-ге вид. перероб. і доп.]. К.: Смолоскип, 2000. С. 317-332.
5. Іларіон, митр. (Огієнко І.) (1956). Книга нашого буття на чужині (Бережімо все своє рідне!). Вінніпег, Українське Наукове Богословське Товариство.
6. Кравченко Б. (2011). Поневолення історією: радянська Україна в сучасній історіографії. *Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. К.: «Часопис «Критика». С. 455-528.
7. Кривда Н., Сторожук С. (2018). Культурна ідентичність як основа колективної єдності. *International education journal of innovative technologies in social science*. № 6, vol. 2. P. 58-63.
8. Пламенац Дж. (2000). Два типи націоналізму. *Націоналізм: антологія* [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; літ.ред. Л. Білик. 2-ге вид. перероб. і доп.]. К.: Смолоскип. С. 483-494.
9. Ренан Е. (2000). Що таке нація *Націоналізм: антологія* [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; літ.ред. Л. Білик. 2-ге вид. перероб. і доп.]. К.: Смолоскип. С. 253-263.
10. Середній клас в Україні: уявлення і реальності (2016). Київ: Заповіт.
11. Шелер М. (1993). Положення людини в космосі. *Читанка з філософії: У 6 книгах*. К.: Довіра. Кн. 6: *Зарубіжна філософія ХХ століття*. С. 146 -152.
12. Gehlen A. (1988). *Man: His Nature and Place*. New York: Columbia University Press.
13. Haidt J. (2016). The Ethics of Globalism, Nationalism, and Patriotism. [Дата звернення 28 вересня 2022]. Режим доступу: <https://www.humansandnature.org/the-ethics-of-globalism-nationalism-and-patriotism>.
14. Humboldt Wilhelm von (1903-1936). *Gesammelte Schriften*. Herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin. Bd. 5. Abt 1. Werke, 1823-1826.
15. Humboldt Wilhelm von (1903-1936). *Gesammelte Schriften*. Herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin. Bd. 7. Hälfte 1. Werke, Einleitung zum Kawiwerk. Hälfte 2. Werke, Parapipomena.
16. Yack Bernard (2012). *Nationalism and the Moral Psychology of Community*. The University of Chicago Press, Ltd., Chicago.

References

1. Bauman Z. Globalizatsia. Naslidky dlia ludyny I suspilstva [Per. z angl. I. Andrushenka; za nauk.red. M. Vynnytskogo]. K.: Vyd.dim «Kyivo-Mohulianska akademiya» (In Ukrainian)

2. Gerder I. (1997). Idei k filosofii istorii chelovechestva. Moskov: Nauka (In Russian)

3. Hibernau M. (2012). Identychnist natsii. Kyiv: Tempora (In Ukrainian)

4. Doich K. (2000). Narody, natsiia ta komunikatsiia. *Natsionalizm: antolohiia* [uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi; lit.red. L. Bilyk. 2-he vyd. pererob. i dop.] Kyiv: Smoloskyp (In Ukrainian)

5. Ilarion, mytr. (Ohienko I.). (1956). Knyha nashoho buttia na chuzhyni (Berezhimo vse svoie ridne!). Vinnipeh, Ukrainske Naukove Bohoslovske Tovarystvo (In Ukrainian)

6. Kravchenko B. (2011). Ponevolennia istoriieiu:adianska Ukraina v suchasni istoriohrafii. *Ukraina, Imperiia, Rosiia. Vybrani statii z modernoi istorii ta istoriohrafii*. Kyiv: Chasopys «Krytyka». P. 455-528 (In Ukrainian)

7. Kryvda N., Storozhuk S. (2018). Kultura identychnist yak osnova kolektyvnoi yednosti. *International education journal of innovative technologies in social science*. 6 (2). Pp. 58-63 (In Ukrainian)

8. Plamenats, Dzh. (2000). Dva typy natsionalizmu. *Natsionalizm: antolohiia* [uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi; lit.red. L. Bilyk. 2-he vyd. pererob. i dop.] Kyiv: Smoloskyp. Pp. 483-494 (In Ukrainian)

9. Renan E. Shcho take natsiia. *Natsionalizm: antolohiia* [uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi; lit. red. L. Bilyk. 2-he vyd. pererob. i dop.] Kyiv: Smoloskyp. Pp. 253-263 (In Ukrainian)

10. *Serednii klas v Ukraini: uivlennia i realii*. Kyiv: Zapovit (In Ukrainian)

11. Sheler M. (1993). Polozhennya ludyny v kosmosi. *Chytanka z filosofii: U 6 knyhax*. K.: Dovira. Kn. 6: Zarubizhnaia filosofiya XX stolittya. Pp. 146-152 (In Ukrainian)

12. Gehlen A. (1988). Man: His Nature and Place. New York: Columbia University Press (In English)

13. Haidt J. (2016). The Ethics of Globalism, Nationalism, and Patriotism. [Data zvernennya 28 veresnya 2022]. Rezhym dostupu: <https://www.humansandnature.org/the-ethics-of-globalism-nationalism-and-patriotism>. (In English)

14. Humboldt Wilhelm von (1903-1936). *Gesammelte Schriften*. Herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin. Bd. 5. Abt 1. Werke, 1823-1826. (In German)

15. Humboldt Wilhelm von (1903-1936). *Gesammelte Schriften*. Herausgegeben von der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin. Bd. 7, Hälfte 1. Werke, Einleitung zum Kawiwerk. Hälfte 2. Werke,

Paralipomena. (In German)

16. Yack Bernard (2012). Nationalism and the Moral Psychology of Community. The University of Chicago Press, Ltd., Chicago. (In English)